

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1797/1832»

DOI: 10.31.652/2411-2143-2019-27-9-18

Андрій Шевчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797-1832 рр.)

Анотація. У статті змальовано соціальний портрет голови підкоморського суду. Від його професіоналізму залежала ефективність у розмежуванні земельних володінь приватних власників та казни. Встановлено, що на посадах перебувало дві категорії осіб: меншість складала ті, хто професійно займався юриспруденцією й постійно працював у судовій системі (професійні судді); більшість становили дворяни, які не мали необхідних знань. Служба не давала можливості заробити та російська влада постійно контролювала роботу судів. Як наслідок, у більшості повітів посаду підкоморія щотрироки обіймали нові люди (випадкові судді). Верховна влада не була зацікавлена в створенні постійного суддівського корпусу з молодих дворян. Одночасно з виконанням професійних обов'язків підкоморії відстоювали свої матеріальні інтереси та намагалися заробити іншими способами.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, підкоморський суд, соціальний портрет, підкоморій, плинність кадрів.

Інкорпорація Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. поставила польську шляхту регіону перед вибором: не визнавати нової влади й розпочинати боротьбу або виявити лояльність. Останній сценарій був можливим при збереженні існуючої системи аграрних відносин, широкої участі в роботі органів влади та суду тощо. Для частини поляків, як землевласників, так і землекористувачів (орендарів та чиншовиків), збереження елементів річпосполитівського минулого (передусім у відносинах із кріпаками), було одним із способів їх примирення з російською реальністю.

Катерина II в новоприєднаних областях проводила свою звичну політику згідно «Учреждений о управлении губерниями...» 1775 р.: запроваджувалися російські органи влади та суди, російська мова й закони, але зберігалися традиційні стосунки поміщиків із кріпаками. Хоча засновані станові суди й формувалися шляхом виборів дворянства, міщанства та державних селян, але їхня залежність від вищих апеляційних установ, трьохрічне перебування на посадах, вплив губернаторів переконували, передусім поміщиків, про зміни в судовій системі. Натомість прихід до влади Павла I, який заради посилення своєї влади та наведення порядку в країні, почав заgravати з регіональними елітами та пішов на відновлення елементів річпосполитівської судової традиції, означав часткове повернення до минулих устоїв. Були повернуті попередні закони та польська мова в судочинство, поновлені дворянські повітові суди, міщанські магістрати й ратуші. Надзвичайно важливе значення відводилося підкоморським судам, які повинні були встановлювати чіткі межі землекористування. Успішність їх діяльності залежала від кадрового складу [50]: від їх професійних та етичних якостей, від рівня фінансового забезпечення, від оцінки їх роботи російською владою.

На сьогоднішній день в історіографії відсутні наукові розвідки про соціальний портрет членів підкоморського суду на Правобережній Україні в складі Російської імперії. Причини цього криються, на нашу думку, у поганому збереженні фондів, їх розпорошеності по обласних архівах регіону та використанні польської мови в діловодстві цих судових установ.

Натомість діяльність підкоморських судів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій була предметом досліджень істориків. Першим дослідником можна вважати І. І. Лаппо, який охарактеризував всі аспекти процесів створення, формування кадрового складу та компетенцію підкоморських судів. Автор відзначав високий статус підкоморія в повіті та визначав шляхи призначення на цю посаду королем: деякі служили при дворі, деякі були простими шляхтичами та деякі отримували підвищення із коморників [32, с. 354]. До корпусу підкоморіїв входили й знатні особи – Миколай Ясенський, віленський підкоморій і королівський писар, троцький підкоморій князь Богдан Огинський, brasлавський підкоморій князь Іван Крошинський [32, с. 368, 390, 352].

У передмові до «Книги Київського підкоморського суду (1581–1644)» подано детальний аналіз діяльності судових установ на українських землях у складі Речі Посполитої. Автори зазначають, що посади підкоморіїв займали переважно представники великих українських князівських і магнатських родів (згадуються луцький підкоморій Григорій Четвертенський (1638–

1651), який займав антикатолицьку позицію, володимирський підкоморій Юрій Пузина (1633–1648), «старший братчик» Луцького братства, ктитор братської Хрестовоздвиженської церкви, київський підкоморій Юрій Немирич (1641–1659), вихованець Лейденського університету, слухач Сорбонни й Оксфорда, соратник І. Виговського). Стосовно освітнього рівня, то фактографічних даних збереглося небагато. Натомість частина коморників до зайняття посади або під час перебування мали велику адвокатську практику [33, с. 11-13, 15-16].

Джерельною базою даного дослідження стали документи фондів 550 «Острозький підкоморський суд» Державного архіву Рівненської області, 514 «Ямпільський підкоморський суд» Державного архіву Вінницької області, 496 «Луцький підкоморський суд» Державного архіву Волинської області, 16 «Волинський головний суд» та 530 «Радомисльський підкоморський суд» Державного архіву Житомирської області, 1254 «Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву» та 484 «Київський головний суд» Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

Метою даної дослідницької роботи є визначення питання проведення дворянських виборів, на яких обиралися підкоморії; проблем ведення та збереження формулярів про службу; категорій землевласників, які займали посади; плинності кадрів; набуття необхідних знань для подальшої кар'єри в судових установах; позаслужбових занять підкоморіїв.

Повітові підкоморські суди на українських землях у складі Речі Посполитої функціонували згідно Другого Литовського статуту 1566 р. (розділ 4, артикул 70). Центральною фігурою був довічно перебуваючий на посаді підкоморій, який спочатку призначався королем, а з 1588 р. обирався шляхтою повіту з наступним затвердженням на посаді королем [2]. Не висувалося ніяких вимог до освітнього цензу, хоча вже згадуваний київський підкоморій Юрій Немирич (1641–1659) [33, с. 13] освіту здобував спочатку в соцініанській (аріанській) академії в Ракові (Польща), а потім упродовж 1630–1634 рр. навчався в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембриджа. Завершивши навчання в Сорбонні, видав у Парижі латинською мовою власний твір «Розвідка про Московську війну», присвячений порівняльному аналізу політичного ладу Речі Посполитої та Російської держави [3]. Не стала перешкодою для нього, охрещеного при народженні в протестантському віросповіданні, до якого перейшов його батько – київський підкоморій Степан Немирич [3], як і для православних, дефініція з присяги «... присягаю Господу Богу всемогутньому в Трійці єдиному» [44, с. 326; 33, с. 16].

Після включення Правобережної України до складу Російської імперії були запроваджені загальноросійські судові установи. Врегулюванням земельних відносин займалися повітові суди на чолі з обраним дворянством на три роки повітовим суддею, кандидатуру якого затверджував губернатор [35, с. 235]. Після приходу до влади Павла I було здійснено відновлення певних елементів річпосполитівської судової традиції, одним із яких був підкоморський суд на чолі з обраним дворянством підкоморієм 6 класу, утримуваним на встановлені доходи згідно місцевих законів [39, с. 396-397].

Верховна влада від початку зіткнулася з проблемами при проведенні дворянських виборів. Передусім мова йшла про специфічність землеволодіння та землекористування польської шляхти, яка, окрім вотчинного права, користувалася маєтностями на заставному праві, в оренді тощо. Частина шляхти взагалі не мала землі, ще частина – підтверджуючих документів. Петербург наполегливо намагався врегулювати ці питання, але через загравання з елітами Павла I та, особливо, Олександра I політичні чинники переважали над юридичними. Порушення постійно мали місце: у 1800 р. до виборів була допущена безпомісна шляхта [36, с. 159], влада змушена була уточнювати майновий [38, с. 1202] та віковий [37, с. 883] цензи.

Своєрідним підсумком вирішення цієї проблеми за Миколи I стала організація виборів Київським губернським правлінням у 1829 р. Згідно розпорядження від 26 червня 1829 р. у зв'язку з закінченням у жовтні трьохрічного терміну оголошувалося про з'їзд у Києві на 25 вересня цього ж року всіх дворян, які мали право вибору. Забезпечення присутності покладалося на повітові поліційні установи та маршалів (предводителів дворянства). Останні повинні були підготувати дворянські книги з переліком учасників виборів (не допускалися молоді дворяни, які не перебували на службі, не досягли обер-офіцерського чину або не володіли російською мовою). Нагадувалося, що право на вибори мали лише ті особи, які дійсно володіли 25 кріпаками чоловічої статі за правом ділечним, заставним чи пожиттєвим, були записані в родовідній дворянській книзі, або мали класні чини на цивільній чи військовій службі, або вже брали участь у дворянських зібраннях і виборах. Окремо повітових маршалів попереджали про махінації з заставним правом тих, хто не мав необхідної власності. З іншого боку, для створення своєрідного кадрового резерву, до 15 серпня поліційні органи м. Києва та повітів мали скласти списки тих відставних чиновників, які не мали необхідної власності, але бажали продовжити службу на виборних посадах, та тих поточних посадовців, які могли бути не обрані на виборах, але бажали продовжити службу [45, арк. 584-584зв.].

Значно складнішим для розгляду є питання персонального складу через фрагментарність збережених фондів підкоморських судів. Єдиним способом з'ясування соціального портрету є дослідження формулярних списків про службу. З'являється вимога подання формулярних списків російською мовою про службу членів повітових та підкоморських судів після запровадження нових штатів, як це було в Подільській губернії, де відповідне розпорядження було зроблено губернським правлінням 13 листопада 1798 р. [6, арк. 108]. Влада вимагала вчасного щорічного подання до 17 вересня належним чином оформлених формулярів про службу, які складалися на всіх членів суду в двох примірниках та відправлялися до губернського правління [28, арк. 59].

Виконавська дисципліна частини підкоморіїв була незадовільною. У січні 1814 р. Волинське губернське правління нагадувало про обов'язок усіх судів надавати цю інформацію, при чому вказувалося, що списки в багатьох випадках були неналежним чином оформлені. Найтиповішими помилками були: зазначення дат з пропущеними місяцями та роками, не вказано, коли вибув з посади, або подані польською мовою. Особливо наголошувалося, що деякі посадовці не мали зазначеної власності, хоча за таких умов вони не могли бути обраними. Тому наказувалося навести лад, і подавати дані вчасно й правильно оформленими. Щоб покарати винуватців, даний указ відправлявся за рахунок естафетних грошей (Острозький підкоморський суд сплатив 7 руб. 24 коп. сріблом) [26, арк. 18-18зв.], у 1820 р. Луцький – 47 руб. 64 коп. [7, арк. 26]). Київське губернське правління нагадувало Радомисльському підкоморському суду, що, хоча вибори відбулися у листопаді 1820 р., а трьохрічна їх каденція настала з 1821 р., станом на 21 грудня 1821 р. були відсутні формулярні списки. Проте установа не реагувала, й правління ще двічі вимагало списки – 31 січня та 9 лютого 1822 р. [20, арк. 6, 11, 12].

Якщо говорити про посаду підкоморія, то її однозначно займав дворянин і поміщик. Решта характеристик відрізняється. Вдалося виокремити дві категорії посадовців: до першої відносилися професійні службовці, які займали посади в судовій системі та мали відповідні знання, до другої – особи, які були випадковими (на відміну від першої – аматори. – авт.) та не мали відповідних знань та особливого бажання служити. Після відновлення підкоморських судів у 1797 р. посади підкоморіїв займали шляхтичі, які мали спеціальну підготовку. Очевидно, що типовою була кар'єра Антона Домбровського*. Після закінчення навчання в Люблінському коронному трибуналі** юриспруденції та законів свого краю в 1768 р. вступив на службу до Луцького гродського суду та призначений у 1777 р. реєнтом***. У 1781 р. став луцьким земським коморником, але через місяць був односторонньо обраний дворянством Волинського воєводства писарем до трибуналу. З 1790 р. А. Домбровський – луцький повітовий цивільно-військовий комісар та з наступного року – додатково луцький гродський суддя. У 1792 р. він обраний дворянством депутатом до трибуналу, з 1794 по 1796 рр. був луцьким повітовим суддею. За російської влади 1 березня 1799 р. обраний дубенським повітовим підкоморієм з наступними переобраннями, перебував на цій посаді до 1805 р. Що ж до сімейного стану, то на 1816 р. був двічі одружений та мав від першого шлюбу три доньки та від другого – одну [13, арк. 1зв.-6].

Схожою була кар'єра станом на 1818 р. голови другого департаменту Волинського головного суду Йосифа Пінінського, який мав у вотчинному володінні в Ковельському повіті 470 кріпаків. За польських часів він був володимирським війським, а 1788 р. його обрали депутатом-суддею Люблінського коронного трибуналу. При цьому був володимирським стольником та з 1790 р. – послом на Сеймі. Після приєднання Речі Посполитої він обраний засідателем

---

* Домбровський Антон (1747 – р. смерті невідомий) – волинський землевласник (станом на 1816 р. у нього було 911 кріпаків, 70 дворів чиншовиків та 38 дворів євреїв, у м. Луцьку було вотчинне війтівство, яке давало прибуток п'ять тисяч злотих, у м. Дубно кам'яні будинки та господарські будівлі), з 1809 р. займав посади голів першого та другого департаментів Волинського головного суду, кавалер орденів Св. Анни 1 ступеня та Св. Станіслава 1 класу, неодноразово виконував обов'язки цивільного губернатора (з 14.02.1816 по 22.03.1816 рр. офіційно вважався виконуючим обов'язком) [4, с. 82].

** Люблінський трибунал – найвища апеляційна судова інстанція для станових шляхетських судів малопольських та українських воєводств. Діловодство для українських земель у трибуналі велось тогочасною руською мовою. До складу трибуналу входили «світські судді» (до др. пол. XVII ст. – загалом 27, потім – 50) і «духовні судді» (до др. пол. XVII ст. – загалом 6, потім – 8). Світських членів трибуналу обирали щороку у вересні на шляхетських сеймиках (по 1–2 від воєводства) строком на рік (їхня каденція розпочиналася в листопаді). У свою чергу, члени цієї частини трибуналу обирали з-поміж себе маршалка, він головував на засіданнях. Засідання трибуналу відбувалися, як правило, весною і влітку [5].

*** Реєнт – урядник, до обов'язків якого належало ведення актових книг та видача з них виписок, призначався писарем [34, с. 21-22].

Наукові записки ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського

Волинської цивільної палати та отримав чин надвірного радника. У 1797 р. був одногосно обраний дворянством Ковельського повіту підкоморієм і займав цю посаду безперервно до 1817 р. [17, арк. 13в.-2] (20 років – авт.).

Голова другого департаменту Волинського головного суду станом на 1815 р. дійсний камергер Йосип Бачинський, 38 років, неодружений, мав 1035 кріпаків. Після отримання освіти (не зазначено якої – авт.) [8, арк. 13в.-2] у 1798 р. був обраний підкоморієм Житомирського повіту [48, арк. 13в.] й на цій посаді перебував до 1802 р. Потім був обраний маршалком Овруцького повіту, а в 1805 р. – головою (нерозбірливо) департаменту Волинського головного суду, в 1812 р. – у другий департамент цього ж суду [8, арк. 13в.-2]. Обраний у 1823 р. головою другого департаменту Волинського головного суду 37-річний Піотровський мав 501 кріпака. Його кар'єрне сходження розпочалося після закінчення Кременецької гімназії в 1811 р. одразу обранням депутатом у другий департамент Волинського головного суду, на цю посаду він був переобраний у 1814 р. У 1817 р. обраний Житомирським повітовим підкоморієм, а з 1820 по 1823 рр. займався закінченням з'їздових підкоморських справ та слідств за дорученням уряду [16, арк. 13в.-2].

Фактично, до першої групи належали заможні поміщики, які мали відповідну освіту, тому юриспруденція стала їхнім головним заняттям. Проте не повинна складатися думка, що посада підкоморія була сходинкою до посади голови одного з департаментів Волинського головного суду, адже власник 239 кріпаків граф Станіслав Карвицький, 40 років, одружений (мав двох доньок), до свого обрання в 1820 р. на посаду голови другого департаменту в 1809–1810 рр. перебував на польській службі й вийшов у відставку в чині поручика [14, арк. 13в.-2].

Другу групу складали також заможні поміщики, для яких юриспруденція не стала справою життя, що можна побачити із даних, наведених нижче (таблиця складена автором, збережено написання). Лише підкоморії Ковельського повіту Станіслав Косаковський та Рівненського – Йосиф Грохольський були зацікавлені в перебуванні на посаді, займаючи її, як мінімум, з 1817 р. (дані про 1814 р. відсутні) по 1826 р. (тобто до закінчення каденції 1823 р.) Очевидно, що типовою була ситуація в Луцькому повіті, де станом на 1823 р. підкоморієм був Вікентій Красіцький (отже, у 1817, 1820 та 1823 рр. на цю посаду були обрані різні особи. – авт.). Станом на 1821 р. він мав 38 років, володів по ділчичному праву Володимирським ключем із 450 душами кріпаків. Був обраний на посаду 20 червня 1820 р. та приступив до виконання обов'язків через три місяці. Що ж до сімейного стану, то був одружений на дочці поміщика та мав трьох дітей [7, арк. 22зв.-24]. На наступних виборах новим підкоморієм став Каспер Маєвський [7, арк. 38].

Підкоморії Волинської губернії

№	Повіт	1811 р. [25, арк. 35-35зв.]	1817 р. [28, арк. 11-13зв.]	1823 р. [31, арк. 5-6зв., 17зв.]
1.	Володимир-Волинський	Михайло Боржецький	Віктор Сумовський	Осип Бечковський
2.	Дубенський	Відсутні дані	Фелікс (нерозбірливо)	Осиф Нагородський
3.	Житомирський	Олександр Петровський	Єлигій (?) Петровський	Ігнатій Будзінський
4.	Заславський	Кароль Лясот	Вікентій Радземінський	Станіслав Освецимський
5.	Ковельський	Йосиф Пінінський	Станіслав Косековський	Станіслав Косаковський
6.	Кременецький	Фелікс Катлубиський	Ламберт Єловицький	Клеменс Стрелка
7.	Луцький	Іван Чернолузький	Ігнатій Тележинський	Каспер Маєвський
8.	Новоград-Волинський	Станіслав Потоцький	Ігнатій Опольський	Шимон Конопацький
9.	Овруцький	Ян Сомплавський	Василь Борзнецький	Леон Байковський
10.	Острозький	Фелікс Вігура	Олександр Ілінський	Франц Прушинський
11.	Рівненський	Франц Омецинський	Йосиф Грохольський	Йосиф Грохольський
12.	Старокостянтинівський	Фабіян Квятковський	Ян Хамонтовський	Антоній Кіо(втрачений фрагмент)

Схожа ситуація спостерігалася в Острозькому повіті, де під час виборів з 1817 по 1823 рр. було обрано троє підкоморіїв. Станом на 1818 р. Олександр Ілінський, дворянин 31 року, мав у повіті за вотчинним правом 80 душ кріпаків та за заставним – 225 душ. Після приєднання губернії до Росії розпочав військову службу, брав участь у битві під Аустерліцом та вийшов у

відставку у званні підпоручика. Обраний підкоморієм у 1817 р. Одружений на дворянці, мав п'ятьох дітей (трьох дівчат та двох хлопців) [28, арк. 60зв.-61; 27, арк. 111зв.]. Обраний підкоморієм у 1820 р. Лука Познинський за формуляром цього ж року, дворянин 37 років, мав за вотчинним та заставним правом 379 кріпаків. Першим місцем виборної служби в 1805 р. стало обрання повітовим хорунжим, далі після довгої перерви в 1820 р. обраний та затверджений на посаду підкоморія Острозького повіту. Був одружений та мав сина та дочку [29, арк. 21зв.]. Ці ж дані підтверджувалися формулярним списком за 1822 р. [30, арк. 55-55зв.]. У 1823 р. острозьким повітовим підкоморієм був Франц Прушинський, дворянин 41 року, володів по вотчинному праву у селі Кащинці 94 кріпаками та був уперше обраний підкоморієм [31, арк. 17зв.]. З аналізу даних за 1811, 1817 та 1823 рр. з'ясовується, що у Волинській губернії жоден коморник не був обраний на посаду підкоморія [25, арк. 35-35 зв.; 28, арк. 11-13 зв.; 31, арк. 5-6 зв.].

Схожою була ситуація й у Київській губернії. У документах Радомисьького підкоморського суду в 1823 р. фігурує прізвище підкоморія Петра Вороніча [24, арк. 438зв.]. У 1824 р. були обрані та затверджені до радомишльського підкоморського суду на наступне трьохріччя підкоморієм майор Йосиф Злотницький та кандидатом Фома Білецький [21, арк. 4]. Особливої уваги заслуговує кандидатура підкоморія, адже власник Радомишля генерал-лейтенант Антон Злотницький від другого шлюбу мав двох синів (один з них Юзеф (Йосиф) (1798–1839) [51]). У 1826 р. новим підкоморієм було обрано Станіслава Михайловського [23, арк. 8] (прізвище Злотницького не зазначалося). Кандидатом став Станіслав Федорович [22, арк. 5].

Причин небажання служити в підкоморському суді було дуже багато. Частина не хотіла працювати на російську владу, воліючи за краще господарювати у власному маєтку. Можливо, що певною компенсацією могли б слугувати гроші, але за Штатами на 1797 р. утримання здійснювалося на встановлені місцевими правами доходи [39, с. 397]: за позов – 1 грош, за лист до учасників чи до іншого підкоморія – 2 гроша, за відтермінування – стільки ж, за запис справи в реєстр – 1 грош, за формальну виписку стільки ж, скільки судовому писарю, за повідомлення до суду про стягнення за рішенням – 6 грошів. За проїзд та працю: за кожний наріжний копець – 24 гроші, за середній копець – 12 грошів (причому вказувалася відстань між копцями). Крім цього, підкоморії мали отримувати за кожну межу по 3 марки [42, с. 201-202]. Про мізерність цих сум свідчить указ Сенату за 1831 р., що необхідно рахувати згадувані у Литовському статуті 1 копу за 1 руб. 25 коп., 1 рубль – за 1 руб., 1 грош – 2 коп. та 1 пенязь – за ½ копійки [46, арк. 319].

З іншого боку, російська влада постійно тиснула на підкоморіїв, намагаючись максимально забюрократизувати їхню роботу та постійно погрожуючи. Згідно указу Подільського губернського правління від 30 листопада 1798 р. наказувалося найшвидше та в строк вирішувати судові справи приватних осіб під загрозою, у випадку виявлення повільності та недбальства, усунення з посад та віддані під суд у кримінальних справах [6, арк. 121зв.]. Підкоморії були перевантажені різною документацією: з Подільського губернського правління 12 березня 1798 р. надійшло розпорядження, щоб підкоморські суди подавали щомісячні відомості про хід справ губернському прокурору та головному суду [49, арк. 68]. Окрім цього, аналогічні відомості надавалися й повітовому стряпчому, при чому під загрозою суворої догани, як це було по Волинській губернії 12 червня 1814 р. [26, арк. 31-31зв.] Не дивлячись на це, ситуація повторилася, і це ж розпорядження з вимогою вчасно подавати звітну документацію було продубльоване 14 липня цього ж року [26, арк. 32-32зв.]. Влада (Київське губернське правління) вимагала, щоб при здачі справ колишніми посадовцями новообраним та затвердженим складалися «...акуратні відомості...» з поясненнями причин невіршених справ. Колишні посадовці, за винятком депутатів головного суду, не рахували себе ще вільними від служби і від місця свого перебування відлучатися не могли [21, арк. 3зв.].

Діяльність підкоморіїв піддавалася критиці з боку зацікавлених сторін, незадоволених розмежуваннями спірних територій. 1 листопада 1823 р. до острозького підкоморія надійшов лист за підписом губернатора Гіжицького з вимогою надати пояснення за скаргою римокатолицького єпископа Каспера Цецішовського, що підкоморій провів самовільне розмежування не тільки спірних земель фундушового села Вичулк****, а й було втрачено безспірні ліси, вигони та орні землі [31, арк. 34].

Одним із способів набути необхідних знань та згодом зробити професійну кар'єру могла б стати служба канцеляристами в судових установах губернії (як це було свого часу з раніше згадуваним А. Домбровським). Із 37 формулярів канцелярських службовців другого департаменту Волинського головного суду [9], які збереглися до наших днів, лише в шести випадках наявні підстави для того, щоб чиновники у подальшому могли претендувати на

**** Село Вичулки станом на 1906 р. відносилося до Дубенського повіту [43, с. 52].

виборні посади. Троє з них навчалися в Кременецькому ліцеї: канцеляристи Костянтин Виржиковський мав 37 кріпаків [10, арк. 1зв., 2зв., 4], 20-річний Щенсний Станіславович Потоцький мав у селі Пасічному Новоград-Волинського повіту 164 ревізькі душі [18, арк. 1зв.-2] та колезький секретар 27-річний Юліан Грудзинський (у такому віці мати цивільний чин X класу було ознакою доволі успішної кар'єри. – авт.) разом з братом володів 150 кріпосними селянами [11, арк. 1зв.-2]. Решта троє мали скромнішу освіту – місцеві повітові училища: канцеляристи Адам Гуляницький (20 років) мав у Київській губернії 205 кріпаків [12, арк. 1зв.-2], у батьків Юліана Романовського (24 роки) було придбаних 25 кріпаків, що давало їм право брати участь у дворянських виборах [19, арк. 1зв.-2], граф Адольф Пільховський (21 рік) мав 200 душ у Махнівському повіті [15, арк. 1зв.-2]. За участь у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. його маєток із 234 кріпаками було конфісковано [1, с. 509].

Не зупинялися підкоморії й перед маніпуляціями заради збереження своїх майнових прав, очевидно для цього використовуючи зв'язки в судовій системі. Тимчасовим власником казенних Кошеватського та Бовкунського маєтків, що в Таращанському повіті, був підкоморій Йосиф Млодецький, який мав судову справу з генерал-майором Бенардосом, що намагався довести свої вотчинні права на зазначені маєтності. Під час розгляду справи в повітовому суді підкоморій самостійно захищав свої інтереси, не повідомивши казенну палату про розгляд справи. Після завершення розгляду справа не була передана ні губернському прокурору для заключення, ні до казенної палати, ні до губернатора. Тому указом Київського губернського правління наказувалося, щоб усі судові справи, які стосувалися казенних маєтків, розглядалися за участі казенних палат [45, арк. 2].

Служба в підкоморському суді не означала повної відірваності від соціального життя: окрім виконання своїх прямих службових функцій, підкоморії встигали займатися й іншими справами. У 1799 р. граф Станіслав Фелікс (Щенсний) Єжи Потоцький (творець Софіївки в Умані) звернувся до імператора з проханням, щоб його сина Єжи Потоцького (1776–1809), який у столиці наробив боргів на півмільйона рублів, вислали до батька, а його маєток віддали в опіку. Після відповідного указу Сенату це було зроблено: петербурзький військовий губернатор П. фон дер Пален (1798–1801) доповідав, що молодий Потоцький висланий; у Могилівському (наразі Могилів-Подільський) повіті Подільської губернії було наказано повітовому маршалу визначити достойних людей для управління взятим в опіку маєтком. З рапорту подільського цивільного губернатора від 14 лютого 1800 р. випливає, що опікунами стали *вінницький підкоморій* Мощинський та військовий (урядник, на якого покладалися обов'язки оберігати спокій у повіті на час відсутності шляхти у посполитому рушенні [34, с. 5]) Грабовський, які повідомили, що борг складає 369 471 руб. асигнаціями, 18 750 червоних та 37 800 злотих, а дохід з маєтку за останнє півріччя становив лише 13 313 руб. 86 коп. Так як більшість боргів були за векселями та документами, які не «... мали прямої важливості» (тобто від гри в карти або від сумнівних угод), то пропонувалося визнати через суд лише реальні борги. Тому від імені Єжи Потоцького опікуни вчинили протестацію до Могилівського повітового суду про розгляд всіх та знищення неважливих векселів. Того ж дня судова установа видала позов до всіх кредиторів, щоб вони з'явилися до суду для доказу своїх боргів, і тому справа призупинилася [47, арк. 4, 5а, 8-8зв., 12-13].

Придушення польського повстання означало докорінний поворот у політиці російської влади на Правобережній Україні: 30 жовтня 1831 р. за іменним указом всі присутственні місця та посадові особи отримували загальноросійські назви згідно «Учреждений для управления губерний...» 1775 р. [40, с. 159-160], про що повідомлялося усім адміністративним та судовим установам регіону [46, арк. 617]. 11 жовтня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників, возних та хорунжих, а їх обов'язки покладалися згідно юрисдикції на повітові (знову фігурувала російська назва «уездные») суди [41, с. 8].

Таким чином, після приходу до влади Павла I було здійснено поворот в судовій політиці: заради отримання підтримки з боку місцевої еліти були відновлені річпосполитівські судові органи, закони й польська мова в судочинстві. Важливим елементом для шляхти було встановлення прав власності та межі землеволодіння та землекористування. Саме останнє завдання й повинен був виконувати підкоморський суд. Від успішності діяльності підкоморія, його професійних якостей, працелюбства залежала ефективність проведення розмежувань. З самого початку верховна влада зіштовхнулася з проблемою проведення дворянських виборів, але замість збереження status quo, вона постійно намагалася привести склад виборців до російського відповідника, запроваджуючи майновий, генеалогічний та службовий цензи (останній – для молодих дворян).

Необхідну інформацію для створення соціального портрету підкоморія дають щорічні формулярні списки, які влада вимагала подавати до губернського правління. Проте, до наших днів їх збереглося небагато, в основному через те, що фонди підкоморських судів повинні були

.....
передаватися на збереження до повітових судів, але не всі це здійснювали. З формулярів можна отримати інформацію про вік, освіту, сімейний стан, власність, попередні місця служби, нагороди, перебування у військових походах. Всі підкоморії були дворянами та землевласниками, але решта характеристик відрізнялися. Встановлено, що було дві категорії посадовців: *професійні* судді мали необхідні знання та постійно займали посади в судовій системі (вершиною кар'єри була посада голови одного з департаментів головного суду); *випадкові* судді, які не мали відповідних знань та особливого бажання служити, й тому змінювалися кожних три роки. Плинність кадрів пояснювалася цілим рядом факторів: небажанням служити російській владі, а займатися власним господарством, відсутність достойного заробітку для заможного землевласника та постійний надокучливий контроль за діяльністю з боку російських чиновників.

Держава не була зацікавлена у формуванні ефективного кадрового складу в судовій системі регіону. Якщо за часів Речі Посполитої претенденти на посади проходили навчання та службу на нижчих посадах у судовій системі, то на Правобережній Україні в судових органах на посадах канцеляристів служили, в основному, безземельні шляхтичі. У Волинському головному суді згідно формулярів, що збереглися, лише 16 % канцеляристів мали відповідний майновий ценз, щоб претендувати на виборні від дворянства посади. У соціальному аспекті підкоморії були звичайними людьми, які, використовуючи свою посаду та знання, відстоювали свої матеріальні інтереси та намагалися заробити гроші будь-якими способами. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. російська влада взяла курс на цілковите підпорядкування судової влади: підкоморські суди було скасовано, а їх функції покладені на повітові суди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
2. Ворончук І. О. Підкоморський суд. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pidkomorskyj_sud.
3. Горобець В. М. Немирич Юрій // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nemyrych_Y
4. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. / Под редакцией: Под общ. ред. Б. В. Грызлова, Гл. ред. Н. Ф. Самохвалов. М.: Издательство: Объединенная редакция МВД России, 2003. 479 с.
5. Гурбик А.О. Люблінський трибунал // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lyublinsky_tribunal
6. Держархів Вінницької області. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 1. 192 арк.
7. Держархів Волинської області. Ф. 496. Оп. 1. Спр. 3. 47 арк.
8. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1. 2 арк.
9. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 2-11, 13-16, 18-21, 23, 26-28, 30-36, 38, 40, 43-48.
10. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 6. 4 арк.
11. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 9. 2 арк.
12. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 13. 2 арк.
13. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 17. 6 арк.
14. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 25. 2 арк.
15. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 40. 2 арк.
16. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 41. 2 арк.
17. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 42. 2 арк.
18. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 45. 2 арк.
19. Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 48. 2 арк.
20. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 8. 144 арк.
21. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 9. 42 арк.
22. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 15. 7 арк.
23. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 1. Спр. 16. 10 арк.
24. Держархів Житомирської області. Ф. 530. Оп. 2. Спр. 18. 438 арк.
25. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 2. 53 арк.
26. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 3. 53 арк.
27. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 4. 148 арк.
28. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 5. 117 арк.
29. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 7. 33 арк.
30. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 9. 78 арк.

31. Держархів Рівненської області. Ф. 550. Оп. 1. Спр. 11. 47 арк.
32. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. 1899. № 8. С. 341–403.
33. Німчук В. В., Яковенко Н. М. Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Відп. ред. В. В. Німчук; Упорядн.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. К.: «Наукова думка», 1991. 344 с.
34. Новицкий И. П. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России. К.: В унив. тип., 1871. 31 с.
35. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (далее – ПСЗ-1), Т. 20 (1775–1780). СПб., 1830. 1034 с.
36. ПСЗ-1. Т. 27 (1802–1803). СПб., 1830. 1120 с.
37. ПСЗ-1. Т. 28 (1804–1805). СПб., 1830. 1326 с.
38. ПСЗ-1. Т. 29 (1806–1807). СПб., 1830. 1370 с.
39. ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). СПб., 1830. 410 с.
40. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 (далее – ПСЗ-2). Т. 6 (1831): Часть 2. СПб., 1832. 360 с.
41. ПСЗ-2. Т. 7 (1832). СПб., 1833. 1044 с.
42. Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций: пер. с пол. СПб., 1810. 382 с.
43. Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 222 с.
44. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
45. Центральний державний історичний архів (м. Київ) (далі–ЦДІАК). Ф. 484. Оп. 2. Спр. 236. 853 арк.
46. ЦДІАК. Ф. 484. Оп. 2. Спр. 261, 647 арк.
47. ЦДІАК. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 19. 20 арк.
48. ЦДІАК. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1439. 8 арк.
49. ЦДІАК. Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. 174 арк.
50. Докладніше про кадровий склад: Шевчук А. В. Кадровий склад підкоморських судів Правобережної України (1797–1832) // Інтермарум: історія, політика, культура. № 5 (2018). С. 182–200.
51. Minakowski M. J. Genealogia potomków Sejmu Wielkiego | Józef Złotnicki h. Nowina. URL: <http://www.sejm-wielki.pl/b/14.63.410>.

Андрей Шевчук

Житомирский государственный университет имени Ивана Франка,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Социальный портрет подкомория Правобережной Украины (1797-1832 гг.)

Аннотация. В статье показан социальный портрет председателя подкоморского суда. От его профессионализма зависела эффективность в разграничении земельных владений частных владельцев и казны. Установлено, что на должностях находилось две категории лиц: меньшинство составляли те, кто профессионально занимался юриспруденцией и постоянно работал в судебной системе (профессиональные судьи), большинство составляли дворяне, не имевшие необходимых знаний. Служба не давала возможности заработать и российские власти постоянно контролировала работу судов. Как следствие, в большинстве уездов должность подкомория каждые три года занимали новые люди (случайные судьи). Верховная власть не была заинтересована в создании постоянного судейского корпуса из молодых дворян. Одновременно с выполнением профессиональных обязанностей подкомории отстаивали свои материальные интересы и пытались заработать другими способами.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Российская империя, подкоморский суд, социальный портрет, подкоморий, текучесть кадров.

ABSTRACT

Andriy Shevchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Social Profile of the Pidcomoriy of the Right-Bank Ukraine (1797-1832).

The article states that after the division of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the territories included in the Russian Empire, all-Russian judicial institutions were entered. After Pavel I came to power, certain elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth's judicial tradition, one of which was the Pidcomorious court, headed by a pidcomoriy which was elected by the nobility and withholding on established revenues in accordance with local laws, were restored. The Supreme Council introduced a property, genealogical and official qualifications to the Polish gentry (the latter for young noblemen) during the aristocratic elections.

The necessary information on the social portrait of the pidcomoriy can be obtained from the formulary lists. It was established that there were two categories of people in the positions: the minority consisted of those who were professionally engaged in jurisprudence and constantly worked in the judicial system (professional judges), the majority were noblemen who did not have the necessary knowledge, while the service did not allow earning (no funds were allocated for the maintenance of the premises, for office expenses, and the amounts earned were negligible). In addition, the Russian authorities constantly controlled their work and demanded a large amount of accountability.

As a result, in most of the powiats the post for pidcomoriy was held every three years by new people (casual judges). The supreme authority was not interested in creating a permanent judge's corps and didn't form it from the young nobles who were in the service. If during the times of Polish-Lithuanian Commonwealth, candidates for positions held training and service at lower positions in the judicial system, then in the Right-bank Ukraine in the judicial authorities, basically at the posts of clerical servants landless Polish gentlemen served. In the Volhynia Main Court, according to preserved forms, only 16% of the clerks had the appropriate property qualification to apply for elective posts from the nobility. Simultaneously with the performance of the pidcomoriys' professional duties they also defended their material interests and tried to earn in other ways. After the suppression of the Polish uprising, the Russian authorities destroyed the Polish-Lithuanian Commonwealth's judicial system.

Key words: *Right-bank Ukraine, Russian Empire, Pidcomorious Court, social profile, pidcomoriys, stuff turnover.*

REFERENCES:

1. Bovua D. Gordiev uz el Rossiyskoy imperii: Vlast, shlyakhta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793–1914). M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. 1008 s.
2. Voronchuk I. O. Pidkomorskyj sud. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pidkomorskyj_sud.
3. Ghorobecj V. M. Nemyrych Jurij // Encyklopedija istoriji Ukrajinjy: T. 7: Mi-O / Redkol.: V. A. Smolij (gholova) ta in. NAN Ukrajinjy. Instytut istoriji Ukrajinjy. K.: V-vo «Naukova dumka», 2010. 728 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nemyrych_Y
4. Gubernii Rossiyskoy imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708–1917. / Pod redaktsiey: Pod obshch. red. B. V. Gryzlova, Gl. red. N. F. Samokhvalov. M.: Izdatelstvo: Obedinennaya redaktsiya MVD Rossii, 2003. 479 s.
5. Ghurbyk A.O. Ljublinskyj trybunal // Encyklopedija istoriji Ukrajinjy: T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolij (gholova) ta in. NAN Ukrajinjy. Instytut istoriji Ukrajinjy. K.: V-vo «Naukova dumka», 2009. 790 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lyublinsky_tribunal
6. Derzharkhiv Vinnycjkoji oblasti. F. 514. Op. 1. Spr. 1. 192 ark.
7. Derzharkhiv Volynsjoji oblasti. F. 496. Op. 1. Spr. 3. 47 ark.
8. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 1. 2 ark.
9. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 2-11, 13-16, 18-21, 23, 26-28, 30-36, 38, 40, 43-48.
10. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 6. 4 ark.
11. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 9. 2 ark.
12. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 13. 2 ark.
13. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 17. 6 ark.
14. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 25. 2 ark.
15. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 40. 2 ark.
16. Derzharkhiv Zhytomyrsjoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 41. 2 ark.

17. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 42. 2 ark.
18. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 45. 2 ark.
19. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 16. Op. 1. Spr. 48. 2 ark.
20. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 8. 144 ark.
21. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 9. 42 ark.
22. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 15. 7 ark.
23. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 1. Spr. 16. 10 ark.
24. Derzharkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. F. 530. Op. 2. Spr. 18. 438 ark.
25. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 2. 53 ark.
26. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 3. 53 ark.
27. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 4. 148 ark.
28. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 5. 117 ark.
29. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 7. 33 ark.
30. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 9. 78 ark.
31. Derzharkhiv Rivnensjkoji oblasti. F. 550. Op. 1. Spr. 11. 47 ark.
32. Lappo I. Podkomorskiy sud v Velikom Knyazhestve Litovskom v kontse XVI i nachale XVII veka // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1899. № 8. S. 341–403.
33. Nimchuk V. V., Jakovenko N. M. Peredmovna // Knygha Kyjivskogho pidkomorsjkogho sudu (1584–1644) / Vidp. red. V. V. Nimchuk; Uporjadn.: Gh. V. Borjak, T. Ju. Ghyrych, L. 3. Ghiscova ta in. K.: «Naukova dumka», 1991. 344 s.
34. Novitskiy I. P. Spravochnyy slovar yuridicheskikh terminov drevnego aktovogo yazyka Yugo-Zapadnoy Rossii. K.: V univ. tip., 1871. 31 c.
35. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 1 (dalee – PSZ-1), T. 20 (1775–1780). SPb., 1830. 1034 s.
36. PSZ-1. T. 27 (1802–1803). SPb., 1830. 1120 s.
37. PSZ-1. T. 28 (1804–1805). SPb., 1830. 1326 s.
38. PSZ-1. T. 29 (1806–1807). SPb., 1830. 1370 s.
39. PSZ-1. T. 44: Chast 2: Shtaty po dukhovnoy i po grazhdanskoj chasti: Shtaty po grazhdanskoj chasti (1715–1800). SPb., 1830. 410 s.
40. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie 2 (dalee – PSZ-2). T. 6 (1831): Chast 2. SPb., 1832. 360 s.
41. PSZ-2. T. 7 (1832). SPb., 1833. 1044 s.
42. Ruchnoy slovar, ili Kratkoe soderzhanie polskikh i litovskikh zakonov, sluzhashchikh rukovodstvom v sudebnykh tyazhbakh vsyakogo roda, sobrannykh dlya upotrebleniya v prisutstvennykh mestakh i dlya polzy chastnykh obyvateley Koronnykh i Litovskikh provintsiy: per. s pol. SPb., 1810. 382 s.
43. Spisok naselennykh mest Volynskoy gubernii / Izdanie Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Zhitomir: Volynskaya gubernskaya tipografiya, 1906. 222 s.
44. Statuty Velykogho knjazivstva Lytovskogho: U 3 t. – Tom II. Statut Velykogho knjazivstva Lytovskogho 1566 roku / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Panjkova. Odesa: Jurydychna literatura, 2003. 560 s.
45. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv (m. Kyjiv) (dali–CDIAK). F. 484. Op. 2. Spr. 236. 853 ark.
46. CDIAK. F. 484. Op. 2. Spr. 261, 647 ark.
47. CDIAK. F. 1254. Op. 1. Spr. 19. 20 ark.
48. CDIAK. F. 1254. Op. 1. Spr. 1439. 8 ark.
49. CDIAK. F. 1582. Op. 1. Spr. 1. 174 ark.
50. Dokladnishe pro kadrovij sklad: Shevchuk A. V. Kadrovij sklad pidkomorsjkykh sudiv Pravoberezhnoji Ukrainy (1797–1832) // Intermarum: istorija, polityka, kuljtura. № 5 (2018). S. 182–200.
51. Minakowski M. J. Genealogia potomków Sejmu Wielkiego | Józef Złotnicki h. Nowina. URL: <http://www.sejm-wielki.pl/b/14.63.410>.

Статтю подано до редколегії 18.01.2019 р.